

על חיוניותה של הלאומיות הפלסטינית

מתי שטיינברג

התנועה הלאומית הפלסטינית נכשלה לפי שעה במימוש שאיפותיה המצומצמות ממילא מול השלטון הישראלי. אולם הזהות הלאומית הפלסטינית לא רק שלא נחלשה בשנים האחרונות, אלא אפילו התחזקה והופנמה עמוקות באוכלוסייה הפלסטינית. גם חמאס סטה מגישתו המקורית ונותן כיום קדימות מפורשת ללאומיות הפלסטינית על פני הנאמנות הדתית האסלאמית. למעשה, בניגוד לטענות שנשמעות לאחרונה, נראה שגם אם אין בכוחה של התודעה הלאומית הפלסטינית להוביל להסדר מדיני, היא חזקה דיה כדי להכשיל כל ניסיון להסדר שאינו מתיישב לכל הפחות עם עקרון החלוקה לשתי מדינות על בסיס קווי '67

ספטמבר 2019

תודעת הלאומיות הפאן-ערבית קדמה לזו הפלסטינית. אבל מאז החלו הפלסטינים לעמוד על דעתם הלאומית הייחודית, במובן של לאומיות טריטוריאלית פלסטינית (נִטְנִיָה), עם הופעת הגרעין הראשוני של מה שבסוף שנות החמישים עתיד להיקרא פתח, הטריטוריה של פלסטין נתפסה כמרכיב העיקרי שממנו נגזרת הזהות הפלסטינית הייחודית. אף שהמפה המנדטורית לא הייתה מעשה ידיהם של הפלסטינים אלא נכפתה עליהם בעקבות מלחמת העולם הראשונה, הפלסטינים התוודעו לייחודיותם מכוח תודעת הטריטוריה הכפויה עליהם והחלו להבדיל את עצמם מן העולם הערבי-האסלאמי הסובב.

אולם עיון בשני המסמכים המכונים של אש"ף - האמנה הלאומית הפלסטינית (1964, 1968) והכרזת העצמאות של המדינה הפלסטינית (1988) - מגלה כי חרף הסתמכותם המוחלטת על עקרון העל הטריטוריאלי, הפער ביניהם מהותי. שלמות הטריטוריה באמנה של שנות השישים - "מן הנהר ועד הים" - הומרה במסמך העצמאות של שנות השמונים לחלוקה לשתי מדינות. החלטת החלוקה של האו"ם ב-1947, שנדחתה מעיקרה באמנה, הפכה למקור הסמכות במסמך העצמאות, וזמן קצר לאחר מכן אימץ אש"ף את החלטה 242 של מועצת הביטחון, שעל פי התקדים של הסכם השלום

הישראלי-המצרי נתפס כמתווה הטריטוריאלי של המדינה הפלסטינית העתידית בקווי 4 ביוני 1967. כך, בתוך כעשרים שנה, הזהות הפלסטינית האקסיומטית בין מולדת למדינה התפרקה לגורמיה, והפלסטינים נותרו עם השאיפה להקים מדינה על כ-22 אחוזים בסך הכול משטח המולדת.

ההקשרים ההיסטוריים המשתנים, ובראשם האינתיפאדה הראשונה, אילצו את הזרם המרכזי הפלסטיני, בתמיכת רוב הציבור, לממש את הגדרתו העצמית על טריטוריה שצומצמה בצורה דרקונית, ולמעשה להתבסס על הסתפקות במיעוטה של טריטוריה זו. בשני המסמכים המוזכרים נשמרה למרכיב הטריטוריאלי עליונות בלתי מעורערת בהשגת ההגדרה העצמית, אך הגדרה עצמית מדינית המבוססת על המולדת הומרה בהגדרה עצמית בתוך המולדת. החלפתן של מילות היחס אינה רק לשונית, אלא משקפת שינוי מהותי. שינוי זה, שחל בשנת 1988, עוגן מאוחר יותר בהסכם אוסלו והגיע לשיאו בקונסנזוס הערבי והאסלאמי של יוזמת השלום הערבית משנת 2002 ואילך.

על אף ההישג המשמעותי שהיה כרוך בתקיעת היתד בטריטוריה פלסטינית במסגרת הסכם אוסלו - הישג שרק שנים ספורות קודם לכן כלל לא היה ברור אם הוא בר השגה - היה טמון בחובו משבר עמוק הנעוץ בתהליך יישומו של ההסכם. מרכז הכובד עבר מהתפוצה שמחוץ לפלסטין אל הטריטוריה הפלסטינית, ויחד עימו התרחש מעבר טראומטי ורווי מחלוקות פנימיות מעמדה בלתי מתפשרת לעמדה מתפשרת. אזי התברר כי גם המעט הטריטוריאלי שנותר מפלסטין מוטל בספק רב. מהלך ההעצמה (תְּמִכִּין) שהפך תנועת שחרור לתנועה שלטונית איים להניב פרי באושים. השתבשות הסכם אוסלו הביאה לפיצול ולבידול בתוך האומה הפלסטינית, לא רק בין עזה ובין הגדה אלא גם ברחבי הגדה עצמה, בעיקר עקב גישת ה"הפרד ומשול" של ישראל. לאחר שנכשל הסכם אוסלו נותרו הפלסטינים עם "שאריות המולדת", כפי שכינו זאת שוללי ההסכם מראשיתו דוגמת חמאס. הרציפות הטריטוריאלית אבדה, והמרכיב הטריטוריאלי, שהיה עד אז מרכז הכובד של ההגדרה העצמית הפלסטינית, החל להתערער. כיום אפשר לומר כי התנועה הלאומית הפלסטינית נכשלה לפי שעה במימוש שאיפותיה, ולו אלה המצומצמות, מול השלטון הישראלי.

אולם תודעת הקולקטיביות של ציבורים גדולים, שלא כבני תמותה, אינה ממחרת לכלות מן העולם. היא מוסיפה להתקיים, ולעיתים אף להתעצם, למרות התלאות האופפות אותה. כך גם לגבי הזהות הלאומית הפלסטינית כיום. זהות זו הפכה בעשורים האחרונים לדומיננטית בקרב הפלסטינים. כשם שהעקירה מן המולדת בנכבה הולידה בשעתה את הזהות הפלסטינית בתפוצה, מכוח מוחשיותו של ההיעדר, כך גם דווקא חבלי המעבר של הזהות הפלסטינית למתכונת שלטונית - הן של הרשות הפלסטינית בגדה והן של חמאס בעזה - מעצימים את הזהות הלאומית ומדגישים את חיוניותה.

ביטוי מוקדם לכך, לפני הסכם אוסלו, היה האינתיפאדה הראשונה בשלהי שנות השמונים. ביסוד האינתיפאדה עמדה התחושה הקיבוצית שהפלסטינים אנוסים לסמוך על עצמם ואל להם לצפות לתמיכה ערבית יתרה. כינון הגרעין השלטוני בפלסטין במסגרת הסכם אוסלו חיזק את ההבנה הזאת, ולקחי האביב הערבי העצימו אותה ביתר שאת: מחיר הכאוס בסביבה הערבית הרתיע את הפלסטינים מגלישה להידרדרות כאוטית. הדבר הביא לריסון, הן כלפי הכובש הישראלי והן כלפי מחדלי הרשות הפלסטינית. העובדה שכל מדינה ערבית עושה לביתה וכל אחת מהן "אוכלת מן הצלחת שלה", בעיקר

בעקבות טלטלות האביב הערבי, חיזקה בתורה את הבנתם של הפלסטינים שעליהם להסתמך על עצמם. כתוצאה מהתפתחויות אלו התחזק גם האינטרס הלאומי הירדני בעצמאות פלסטינית במסגרת הסדר מדיני, לבל ירדן תיפגע. ירדן חדלה אפוא להתחרות עם אש"ף ועם הרשות על ליבם של הפלסטינים, והתייצבה לצידם.

מתחרי הַטְנֵיָה הפלסטינית בזירה הפלסטינית, כגון הזרמים הפאן-ערביים, המרקסיסטיים והאסלאמיים, אימצו ברבות הזמן את ההשקפה המקנה עליונות לערך הזהות הפלסטינית על פני כל ערך ונאמנות אחרים. אלו הם ביטויים לניצחון רבתי לפתח. בשנות השישים והשבעים רווחה עדיין מחלוקת עקרונית בין פתח, שדוגל בַטְנֵיָה ורואה בה ערך בלעדי, ובין הזרמים המרקסיסטיים כחזית העממית והחזית הדמוקרטית, שדגלו בפאן-ערביות (קְוֵיָה) לצד נאמנותם המרקסיסטית. המחלוקת הזאת הוכרעה עם המעבר מן התמקדות בתפוצה אל ההתמקדות בקרקע המולדת בעקבות הסכם אוסלו. ההבדלים בין שתי החזיתות היטשטשו ושתייהן נטו אל הלאומיות הבלעדית של פתח, גם אם עדיין נותרו הבדלים ביחסן לשאלת הוויתורים והמחיר שיש לשלם בעבור מימושה המדיני של לאומיות זו. השינוי הזה החל עוד לפני הסכם אוסלו, אך התעצם בעקבותיו ולא היה בא לעולם אלמלא נוכחו שתי החזיתות לדעת כי זו העמדה הרווחת בקרב כלל הציבור הפלסטיני.

גם חמאס, שלוחת האחים המוסלמים בפלסטין, הלך וסטה מגישתו המקורית. אמנת חמאס משנת 1988 מקנה בכורה לזהות האסלאמית על פני הזהות הפלסטינית, לפי הכלל "אהבת המולדת נגזרת מן האמונה". ואולם ב"מסמך המדיני" הקנוני שלו ממאי 2017 הפך חמאס את היוצרות ונתן קדימות מפורשת ללאומיות הפלסטינית על פני הנאמנות האסלאמית. ככלל, הזהות הפלסטינית הפכה לשלטת בכיפה, והוויכוח בזירה הפלסטינית על דירוג הנאמנויות נזנח. אין זה מקרה שהצנעת המרכיב האסלאמי בחמאס הכתה שורש דווקא לאחר שחמאס כבש את השלטון בעזה, שכן העדפת הלאומיות משקפת נאמנה את גישת הרוב המכריע של הציבור הפלסטיני. כיום כבר אפשר לומר שפתח וחמאס מתחרים על לב הציבור הפלסטיני בשם הלאומיות הפלסטינית.

פתח, מצידו, אינו מהסס לבטא את ניצחון הזהות הלאומית. בעוד האמנה הפלסטינית של אמצע שנות השישים קבעה כי הזהות הערבית-הפלסטינית מורשת דרך האב (כמו באסלאם), טיוטת החוקה הפלסטינית משנת 2003 (שהיא הנוסח האחרון עד כה) פוסקת כי הזהות הפלסטינית מונחלת שווה בשווה מן האב ומן האם. ואם בעבר נזהר פתח מלהדגיש את הזהות הפלסטינית, לבל תיחשב ביטוי של בדלנות, והקפיד להשתמש במונח "העם הערבי הפלסטיני" - שבו "ערבי" קודם ל"פלסטיני" - הרי מאז התשעים רווח מאוד דווקא השימוש במונח "העם הפלסטיני".

זאת ועוד, מחמוד עבאס, בכמה מנאומיו בשנה האחרונה, חזר ואמר: "אנחנו הכנענים בעלי האדמה הזאת". בעבר מיעט מאוד להתייחס למורשת הכנענים, וכשהזכיר אותה איזן זאת בנשימה אחת עם מורשת האסלאם והערביות. עתה, כשהזהות הפלסטינית היא הדומיננטית, הוסרו העכבות להנחת התשתית המיתולוגית לתפיסה אתנו-לאומית זו. המורשת הפרעונית של מצרים והמורשת הפיניקית של

לבנון נפגשות כאן עם מקבילתן הכנענית. עם זאת, יש להדגיש שהכנעניות הפלסטינית איננה נשענת על משנה סדורה כמו השתיים האחרות, והיא נזכרת רק כטענת נגד מול ההתנחלויות בגדה, בשם זכות האבות הכנענים.

כך, בעיקר מאז הסכם אוסלו, הפכו גורמים רבים - פנימיים וחיצוניים - את הלאומיות הפלסטינית למובנת מאליה ולאינטואיטיבית. לאומיות כזאת תיאר הסוציולוג מייקל ביליג (Billig) בספרו **לאומיות בנאלית** (*Banal Nationalism*) משנת 1995. המונח "בנאליות" בהקשר זה אינו נושא נימה של שלילה כי אם של נייטרליות. לעומת הלאומיות הבנאלית תיאר ביליג דפוס של "לאומיות חמה", רוויית להט. בלאומיות הבנאלית גלומה כמיהה עזה לנורמליות. המשורר מחמוד דרוויש השכיל כתמיד להקדים ולתת לכך ביטוי קולע. בקובץ שיריו האחרון, שראה אור ממש לפני מותו בשנת 2008, כתב:

נהיה לעם כשלא נדקלם תפלת תודה למולדת קדושה כשעני מוצא פת לחם. / [...] נהיה לעם כשנשכח מה שהשבט אומר לנו וכשאלוהים יימצא אצלנו בפרטים הקטנים. / נהיה לעם כשסופר יביט בכוכבים ולא יאמר: מולדתנו נשגבת יותר, יפה יותר. / נהיה לעם כשמשטרת מוסר תגן ברחוב על פרוצה ממכות לקוח מזדמן. / נהיה לעם כשהפרט הפלסטיני יזכור את דגלו רק במגרש כדורגל, בתחרות מלכת יופי וביום הנכבה. ("אם רק נרצה", **מחמוד דרוויש: המישים שנות שירה**, תרגם ראובן שניר)

כמיהה זו לחיי שגרה, כאשר "אלוהים יימצא אצלנו בפרטים הקטנים", מבטאת לדעתי לא רק את כמיהת הלאומיות הבנאלית הפלסטינית, אלא גם את כמיהת העולם הערבי ככלל. בכך חזה מחמוד דרוויש את התחושות שיפעמו בלב מחוללי האביב הערבי.

אכן, כפי שמתרחש בלאומים אחרים, בתוך תחושת השותפות הלאומית שוררת גם שונות. אך אין היא פוגמת במכנה המשותף הלאומי: חברון אמנם שונה משכם ומטול כרם, אך אין בכך כדי לגרוע מן הלאומיות הבנאלית הפועמת בשלושתן, הן משום שהכיבוש הישראלי הוא יריב אינטימי ופרטיקולרי לשלושתן, והן משום שתושביהן כולם שותפים לתחושה שבעקבות האביב הערבי אין לפלסטינים מקום אחר בעולם הערבי.

אם כן, התודעה הלאומית הפלסטינית לא רק שלא נחלשה בצוק העיתים, אלא היא אפילו התחזקה והופנמה עמוקות. לדעתי, היא חזקה מספיק כדי להכשיל כל ניסיון להסדר קבע שאינו מתיישב לכל הפחות עם עקרון החלוקה לשתי מדינות על קווי '67, ברוח יוזמת השלום הערבית. יש לה בפועל כוח למנוע כל הסדר שאיננו תואם את עקרון החלוקה, אף שכמובן אין די בכוחה בלבד כדי להוביל להסדר כזה. ולראיה, "עסקת המאה" האמריקנית מקרטעת ומדשדשת בגלל היעדר צד פלסטיני, אשר שום גורם ערבי איננו מוכן להחליפו.

כיום, המחלוקת בתוך המכנה המשותף הפלסטיני סובבת סביב מחיר מימושה של ההגדרה העצמית הפלסטינית הלאומית: פתח מגלה נכונות לתמורות מדיניות בתמורה להסדר מדיני של חלוקת פלסטין, ואילו חמאס שולל כל מחיר מדיני הכולל ויתורים - זה 17 שנה הוא שולל את האפשרות לסיים את הסכסוך בחלוקה לשתי מדינות ובפתרון מוסכם עם ישראל של סוגיית הפליטים, כפי שהציעה יוזמת השלום הערבית. מעציב לומר שלמעט אהוד אולמרט בשלהי כהונתו כראש ממשלה, גם ישראל מתמידה מטעמיה שלה בסרבנותה ליוזמה זו כבר 17 שנים, ובכך היא מצטרפת לחמאס, לאיראן ולחזבאללה.

בכל הנוגע ל"הסדרה" ישראלית בגדה המערבית - מהלך חד-צדדי וכפוי מצד ממשלת ימין שתבקש לספח בצורה כזו או אחרת חלק מהשטחים - סביר להניח כי התודעה הפלסטינית האיתנה תתגבש סביב עקרון ה"צומוד", העמידה האיתנה. כתוצאה מכך עשויים להיטשטש ההבדלים בין הגדה לעזה, כך שבין חמאס לפתח יגבר שיתוף הפעולה במאבק אלים. לכך יהיו השלכות שליליות על גישות המדינות הערביות כלפי ישראל.

אם תאבד לגמרי עצם האפשרות לחלוקה, קרוב לוודאי שהלאומיות הפלסטינית תאמץ את תפיסת המדינה האחת: זכויות שוות במרחב אחד בין הירדן לים. וגם אם תתפורר הרשות הפלסטינית, המייצגת את התנועה הלאומית, תאמץ התודעה הלאומית דפוסי ארגון אחרים, כמו למשל חזרה לדפוסים של תנועת שחרור לאומית. כך או אחרת, בהיעדר הסדר של חלוקת הארץ אנו נידונים לשקוע במרחב דו-לאומי אחד שבו יחריף החיכוך הדו-לאומי. אשליה היא להניח שהלאומיות הפלסטינית תיטמע ותתפוגג במרחב כזה. להפך: דווקא בגלל החיכוך והקשיים המתגברים יעלה כוחה של הלאומיות הפלסטינית.

ד"ר מתי שטיינברג עוסק בחקר המחשבה הלאומית הפלסטינית ובפונדמנטליזם האסלאמי לזרמיו. הוא משמש עמית מחקר במכון מולד. מאמר זה הוא תמציתה של הרצאה שנשא בכנס באוניברסיטת חיפה ב-1 באוגוסט 2019, שבו הושק הספר 25 שנה לתהליך אוסלו, בעריכתם של אפרים לביא, יעל רונן והנרי פישמן ובהוצאת מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום באוניברסיטת תל אביב.
